

KİTABI DEDE GORGUD VE TÜRK EPİK TEFEKKÜRÜ: GAYNAGLAR VE KÖKLER

Nizami CEFEROV

Dünyanın mühtelif eposlarının (söhbət birinci növbədə gedim dünya eposlarından gedir) ideya-estetik mügayisesi bele bir neticeye gelmeye imkan verir ki, biz her hansı bir halda vahid bir dünya eposundan danışa bilerik. Ona göre ki, her şeyden evvel, hemin eposlar biri digerinin tarihi davamı olan sivilizasiyaların (Mesopotamiya, Misir, Hind, Çin, İran, Türküstan ve s.) mehsuludur; ikincisi, onların arasında hem mezmun, hem de forma ohşarlıqları, uygunluglar kifayet gederdir: nehayet hemin ohşarlıqlar, uygunluglar orta esrlerde bir geder de güclenir. Ve bu da tesadüfi deyil ki, XVII-XVIII esrlerden e'tibaren böyük tefekkür sahibleri dünyanın bütöv bir hadise olduğu genaetine gelmeye başlamış, dünya tarihinin vehdetinden behs etmekle, eslinde, beşeriyyetin indiye geder yaratdığı medeniyyetin (o cümleden epos medeniyyetinin) mühtelif etnokulturoloji sistemlerin mehaniki yığımindan deyil, üzvü elagesinden ibaret olduğunu tesdik etmişler. (meselen, İ. G. Herder, İ. Kant, G. Hegel, K. Marks ...)

Gedim türk eposu teşekkül tapana, daha doğrusu altay, yahud protürk eposundan differensiasiya olunana, "doğulana" geder "dünya eposu" tehminen üç min beş yüz illik bir dövr yaşamışdır ki, hemin dövrde altay, yahud protürk eposunun "dünya eposu" ile elagelerinin olması heç bir şübhe doğurmur (hetta bizim bir sıra heddinden artık milletçi medeniyyet tarihçileri dünyanın en gedim eposu sayılan Şumer dastanını ne az, ne de çoh birbaşa Türk dastanı hesab edirler). Lakin gedim türk eposu e. e. I minilliyin ortalarında formalaşmışdır. Onun esas nümuneleri mühtelif gaynaglarda (ve mühtelif mükemmellikde) zamanemize geder korunmuşdur: Yaradılış dastanı, Alp Er Tonga dastanı, Oğuz Kağan dastanı, Göy Türk dastanı, Köç dastanı ve s. Hemin dastanların min ilden artık bir tarihi olduğunu söylemek o geder de doğru olmazdı. Ve bizim fikrimizce, gedim türk eposunun klassik tezahür formaları e. e. I minilliyin ortalarından b. e-nın I minilliyinin ortalarına geder yaşamış, lakin bu minillik dövrün ilk yarısı, hakkında söhbət geden dastanların daha geniş yayılması, ümumiyyetle, gedim türk epos tefekkürünün daha mehsuldar olması bahımından, diggeti daha çoh çekir. Eramızın ilk esrlерinden e'tibaren yuharıda adı çekilen dastanlar, ümumen gedim türk eposu üslubi differensiasiya merhelesini yaşamış, bir sıra variantlar, yahud variasiyalar töremişdir.

Gedim türk epik tefekkürü eramızın I minilliyinin ortalarından başlayarak orta esrler Türk epik tefekkürünün formalaşmasına ardıcıl olarak tekan verir. Belilikle, genetik bahımdan biri diğeri ile bağı olan aşağıdaki türk epos tipleri teşekkül tapır:

- I. Altay-Merkezi Asiya eposu.
- II. Gıpçag eposu
- III. Oğuz eposu

Hemin epos tiplerinin bu cür differensial şekilde verilmesi müeyyen me'nada şertidir, çünkü burada ümumtürklülük hüsusiyyetleri aparıcıdır, fergli (coğrafiya, ictimai inkişaf, etnokulturoloji elageler ve s.'den ireli gelen) hüsusiyyetler ise tedricen müeyyenleşerek keyfiyyet heddine çatır. Onu da geyd edek ki, Altay-Merkezi Asiya eposu gıpçag eposundan, gıpçag eposu ise oğuz eposundan daha mühafizekar olur, ümumtürk epik tefekkürünü daha çoh sahlayır..

Oğuz eposu aşağıdaki sebeblere göre ilk orta esrler türk epos tiplerinden öz müasirliyi, modernliyi ile seçilir:

I. minilliyin ortalarından başlayarak oğuz türklerinin get-gede daha çoh sayda Gerbi Türküstan-Azerbaycan-Kiçik Asiya istigametinde yayılmaları neticesinde yeni coğrafiyalara yiyelenmeleri, yeni etnik-medeni elagelere, yeni beynelhalg münasibetlere girmeleri;

2. Türk tanrıçılığı esasında İslam dininin gebul edilmesi:

3. Oğuz türklerinin hüsusile XI esrden e'tibaren İslam şerkinde aparıcı ictimai-siyasi güvveye çevrilmeleri.

Mehz hemin hadiselerin te'siri altında oğuz türklerinin epik tefekkürü bir sıra yeni hüsusiyyetlerle zenginleşir ki, bunu en mükemmel şekilde eks etdiren epos nümunesi Dede Gorgud dastanıdır. *Kitabi Dede Gorgud* Dede Gorgud dastanının orta esrlerin yazı en'enesi esasında müeyyen (!) normaya salınmış formasıdır. Ve araştırmacıların garşısında duran problemlerden biri de hemin normativlikde sıhılmış (lakin keyfiyyetce deformasiyaya uğramamış!) ilk orta esrler oğuz dastan tipologiyasını aşkarlamagdan ibaretdir ki, bu sahede büyük gorgudşünasların hamımıza me'lum cehdleri olmuşdur. Lakin *KDG*'un daha çoh yazı abidesi kimi araştırmılması (metnşünaslıg işlerine üstünlük verilmesi) davam edir. Elbette, biz bunun eleyhine deyilik, bununla bele hatırladırg ki, *Kitabi Dede Gorgud* menşeyi, tipologiyası e'tibarile yazılı deyil, şifahi dilin (ve tefekkürün!) nümunesidir.

Dede Gorgud dastanı, artıg geyd edildiği kimi, ilk orta esrlerin oğuz eposudur -bu ise o demekdir ki,

Birincisi, Dede Gorgud dastanında kedim Türk epos tefekkürünün müeyyen elametleri mühafize edilir;

İkincisi, hemin dastanda son orta esrler Azerbaycan türk eposunun ideya-estetik esasları müeyyenleşir.

Ve ona göre de Dede Gorgud dastanında (faktik olarak *Kitabi Dede Gorgud*'da) hem gedim Türk eposunun (e. e. I minilliyin ortalarında e. e. I minilliyinin ortalarına

geder), hem de Azerbaycan türk eposunun (XV eserden sonra) ünsürlerini, motivlerini, formullarını tapmak mümkündür, lakin bütün bunlar hemin dastanın mehz ilk orta esrler oğuz epik tefekkürünün mehsulu, hadisesi olduğunu inkar etmir. Müşahideler gösterir ki, ümumen türk epik tefekkürünün keçdiyi (ve buraya geder haggında söhbet geden) üç tarihi dövrü-gedim, ilk orta esrler (daha doğrusu I minilliyin ortalarından tehminen II minilliyin ortalarına geder) ve son orta esrler dövrlerini mehaniki evezlenmeler deyil, türk eposunun tekamül dövrleri hesab etmek lazım gelir. Hemin dövrleşdirme mühtelif prinsipler bahımından özünü doğrultsa da, biz yalnız bir (ve kifayet geder esas prinsipi) nezerden keçireceyik.

Mügayise edek:

1. Gedim türk eposunun esas gehremanları mifik obrazlardır - Su, Yer, Göy, Ağac, Guş, Boz Gurd, Tanrı han... Gedim türk eposunun sonraki merhelelerinde artıg Tanrı obrazının mükemmelleşerek mifologiyayı özüne tabe etmeye başladığı dikketi çekir.

2. İlk orta esrler türk eposunun esas gehremanı Tanrıdır (yahud onun tezahürü olan hakandır). Türkler (oğuzlar) islam dinini gebul etdikden sonra Türk Tanrısı tedricen Allaha çevrilir.

3. Türk (burada oğuz) halklarının differensiasiyası, müstakil türk milletlerinin formalaşması erefesinde (ve gedişinde) son orta esrlerde Azerbaycan türk eposunun esas gehremanı ne Tanrı, ne de Allahdır, Tanrı-Allahın himayesinde olan sufi-aşığdır. (insandır).

Kitabi Dede Gorgud'un mifologiyasından danışan araşdırıcılar (meselen, menden önce me'ruze etmiş hörmetli professor Süleyman Eliyarlı), adeten, ağınabozuna bahmadan *KDG*'da bir neçe min il evvelin olmayan (!) "epik tarih"ini ahtarır, göz gabağındaki tarihi ise nedense görmek istemirler. Yalnız onu demek kifayettir ki, *Kitabi Dede Gorgud* (daha doğrusu, Dede Gorgud dastanı) dövründe oğuzların epik tefekküründen Boz Gurd obrazı, demek olar ki, silinmişdi, bir az sonra oğuzlar özlerini hetta garagoyunlular, ağgoyunlular adlandırdılar. Süleyman Eliyarlı tekce tarihi prinsipleri deyil, etnocoğrafi prinsipleri de pozarag *KDG*'daki mifoloji arhaizmleri orta esrlerin gıpçag eposunun tezahürleri ile mükayise edir. Halbuki möhterem professor indiye geder bilmeli idi ki, gedim türk eposu orta esrler gıpçag eposunda daha çoh mühafize olunur, gıpçaglar oğuzlar geder feal müselman düşünce medeniyyetini gebul etmirler. Ve bu da tesadüfi deyil ki, gıpçag halglarının edebiyatı oğuz halglarının edebiyatı ile mügayisede daha az inkişaf dövrlerinden, yahud merhelelerinden keçmişdir (meselen, "Maaday Kara", "Manas" bu güne geder altayların, gırgızların canlı yaddaşındadır, halbuki Azerbaycan, yahud Anadolu türkləri Dede Gorgud dastanını II minilliyin ortalarında unutmuşlar).

KDG'da gedim Türk mifologiyasının sükutunu görürük - burada mifoloji obrazlar dastanın ideya-estetik mezmununa ehemiyetli te'sir göstermemekle yanaşı, süjetin, hadiselerin hareketine tekan vermekden de mehrumdur. Lakin ilk (ve sonraki)

orta esrlerin öz mifoloji dünyası vardır, çünkü kütleli ümumhalg fantaziyası, her hansı dövr olursa olsun, etraf alemleri özüne mehsus şekilde ümumileştirmeye bilmez...

Dede Gorgud dastanının esas gehremanı Türk Tanrısıdır ki, o, müselman Allahına çevrilmek erefesindedir, yahud demek olar ki, çevrilmiştir. KDG'da Tanrı haggında deyilir: *Allah, Allah demeyince işler önmez. Gadir Tanrı vermeyince er bayımaz... Tekebbürlülük eyleyeni Tanrı sevmez... Azıb gelen gezayı Tanrı sovsun... Ağız açıb öger olsam, üstümüzde Tanrı görklü, Tanrı dostu, din serveri Mehemed görklü... Yazılıb düzüleb gögden endi, Tanrı elmi "Kur'an" görklü... Gamusına benzemedi cümle alemleri yaradan Allah-Tanrı görklü. Ol ögdüyüm yuca Tanrı dost oluban meded versün, hanım, hey!... (KDG'un mügeddimesinden). Tanrıya iman getiren Türkler dastanda bütperest, hristian, ümumiyyetle, müselman olmayan türklere ve ya başka halglara, etnoslara karşı dururlar, onları kafir sayırlar... At üzerinden ikisi garvaşdılar, dartışdılar. Kafirin gücü ziyade, oğlan zebun oldu. Allah-tealaya yalvarıb söylemiş, görelim, nece söylemiş. Aydır.*

Yucalardan yucasan,

Yuca Tanrı!

Kimse bilmez necesen,

Görklü Tanrı!...

... Birliğine sığındım,

Eziz Allah!

Hocam, mene meded! -dedi.

Kafir aydır:

- Oğlan, alındinsa, Tanrınanı yalvarırsan? Senin bir Tanrın varsa, benim yetmiş iki büthanem var, -dedi.

Oğlan aydır:

- Ya asi me'lun, sen bütlerine yalvarırsan, men alemleri yohdan var eden Allahıma sığındım, -dedi.

Hegg-teala Cebrayıla buyurdu kim, ya Cebrayıl, var, şol kuluma kırk erce güvvet verdim, -dedi.

Oğlan kafiri götürdü yer urdu. Burnundan ganı düdük gibi şorladı. Sıçrayıb şahin kibi kafirin bogazın ele aldı. Kafir aydır:

-Yigit, aman! Sizin dine ne deyirler, dinine girdim, -dedi. Barmag götürüb, şehadet getirib müselman oldu. Galan kafirler bilib kaçdı" ("Begil oğlu Emranın boyu"ndan).

KDG'da öz eksini tapmış (ve dastanın ideya-estetik mezmununa ehemiyetli derecede te'sir eden) bu cür epizodlar, motivler, teferruatlar islam dini ünsürlerinin abideye sonralar katibler terefinden elave olunduğu fikrini söyleyenlerin yanlış

mövgede durduklarını gösterir. Tanrıçılığdan İslama geçid Dede Gorgud dastanının formalaşdığı dövde (I minilliyin ikinci yarısında) Azerbaycan cemiyetinin esas etnokulturoloji, ideoloji problemlerinden biri olduğuna göre hemin mesele *KDG*'a katib elavesi olarak, ye'ni subyektiv şekilde dahil edile bilmezdi. Ve bilavasite islam dininin yayıldığı, mühtelif ictimai - siyasi, etnokulturoloji manelerle garşılaşdığı esrlerde formalaşdığına göredir ki, Azerbaycan türk halkının teşekkülünde ehemiyetli te'sir göstermiş oğuz-gıpçag münasibetleri dastanda mehz hemin etnosların islama münasibeti mövkeyinden interpretasiya edilir¹

Dede Gorgud dastanında ümumtürk epos tefekkürü, eger bele demek mümkünse, mehdudlaşır-hemin "mehdudlaşma" özünü aşağıdaki sahelerde hüsüsile gösterir:

- 1) regionun ictimai-siyasi menzeresine, problemlerine uygunlaşma;
- 2) regionun etnokulturoloji, me'nevi karakterine uygunlaşma;
- 3) regionun coğrafiyasına, landşaftına, toponimiyasına uygunlaşma.

Ve bu cür "mehdudlaşma" neticesinde hem dastanda, hem de *KDG*'da Azerbaycanın, Anadolunun, bir sıra gonşu ölkelerin epik tarihi, epik coğrafiyası bu ve ya diger seviyyede eks olunur.

Lakin mühtelif sebeblerle elagedar, Azerbaycan tarihçileri, indiye geder *KDG*'a mö'teber tarihi menbe kimi müraciet etmemişler. Be'zi teşebbüsler ise (meselen, professor Süleyman Elyarlıının teşebbüsleri) elmi bahımdan inandırıcı olmamış, romantik karakter daşımışdır. Hüsüsile o me'nada ki, "gedim layları galdırmag" hevesi ile guya derine getdiyini zenn eden be'zi araşdırıcılar, eslinde, *KDG*'ı yarandığı zengin tarihi kontekstden çiharmagla "tarihi semantika"dan mehrum etmişler. Müşahideler gösterir ki, *KDG*'da Azerbaycan tarihi üçün ehemiyetli olan en azı aşağıdaki hadiseler, ictimai-siyasi, medeni-me'nevi prosesler eks olunur:

-“Gelme” oğuzlarla “yerli” gıpçagların, geyri-türk menşeli etnosların, halgların münasibetleri;

- “iç” oğuzlarla “dış” oğuzların münasibetleri;
- Azerbaycan halkının teşekkülü;
- İslam dininin gebulu, dini-etnik münagişeler;
- Azerbaycan cemiyetinin etnografik, ictimai-siyasi teşkili;
- Azerbaycanın etnik-medeni, müeyyen derecede ise siyasi hüdudlarının müeyyenleşmesi;
- Anadoluya türk-oğuz yürüşlerinin güclenmesi;
- Türkiye türklüyünün formalaşmağa başlaması ve s.

¹ Bu barede geniş me'lumat üçün bah: N. Ceferov, "Azerbaycan etnik-medeni sisteminin yaradılmasında gıpçag türklерinin rolu", *Altay dünyası*, 1997, 1-2. s. 33-42).

Bu cür tarihi, coğrafi “geydiyyat”ı olan meseleleri bir terefe burahıb *Kitabi-Dede Gorgud*’da gedim mifoloji dünya görüşün galıglarını ahtarmak, ele bilirem ki, hegigi tarihçilerin işi deyil, daha çoh mifologların vezifesidir.

Ve netice e’tibarile deye bilerik ki, Dede Gorgud dastanı zengin tarihe malik türk epik tefekkürünün coğrafi, etnokulturoloji “sıhılma”sı, regionallaşması neticesinde teşükkül tapmış, son orta esrlerde formalaşacak Azerbaycan eposunun etnotipoloji esaslarını müeyyen etmişdir.